

DE RETORICA VAN PAULUS IN ATHENE

Maarten den Dulk

Woede in Athene

Aanzetten voor een preekanalyse van de 'rede op de Areopagus'

Paulus ergerde zich aan de overvloed aan godenbeelden in Athene. Toen hij deze ergernis uitte door op de markt het oordeel van God over deze beeldencultuur te verkondigen, moest hij zich voor zijn 'religieuze intolerantie' verantwoorden voor de intellectuelen van de stad. Hij houdt hun voor dat hun eeuwige zoektocht naar 'het onbekende' net zo goed een religie is, met het vreemde als God en de voortdurende zoektocht naar vooruitgang als religieus fanatisme.

Prof. dr. M. den Dulk was tot zijn emeritaat als hoogleraar Praktische theologie verbonden aan de Universiteit Leiden en is medewerker van Interpretatie.

Volgens Lukas was de aanleiding voor Paulus' rede op de Areopagus gelegen in zijn irritatie over de vele godenbeelden die het publieke domein in Athene beheersten. Joseph Klausner typeerde die ergernis ooit als typisch joods: 'het ergerde de jood in hem.' (Von Jesus zu Paulus, 1950, 354). Je kunt die ergernis zelfs nog wat aandikken. Lucas geeft die ergernis namelijk weer met een woord (*paroxuneto* Hand. 17:16), dat in de Griekse vertaling van de joodse Wet en Profeten uitsluitend gebruikt wordt als aanduiding van de ergernis van God jegens de misdaden van zijn volk Israël. Volgens de profeet Hosea gaat het daarbij specifiek over Gods woede jegens de godenbeelden die Israël heeft gemaakt: 'Van hun zilver en hun goud hebben zij zich afgodsbeelden gemaakt tot hun verderf...'¹. Paulus laat in Athene Gods woede los. Hij gaat als een joodse profeet intolerant te keer tegen godenbeelden. Er is materiaal genoeg in die stad. Alleen al het beeld van de beschermster van de stad, de goddelijke Athene, rees met haar twaalf meter hoog op en sprak door haar verschijnen dwingend, missionaire taal over vrijheid en democratie en macht. Haar beeld had dezelfde retorische kracht als het Vrijheidsbeeld in New York. Zulke missionaire taal roept dus de woede van Paulus op. Binnen de synagoge is dat geen nieuws, maar op de markt valt dat op. Hij vertolkt Gods oordeel over deze door goddelijke boodschappen beheerste cultuur. Dat had hij beter niet kunnen doen, want Athene is niet joods. Athene is religieus tolerant, behalve tegen religieuze intolerantie. En Paulus komt helaas religieus intolerant over. Dat moet hij dus komen uitleggen voor de intellectuele elite. Nu is die elite de beroerdste niet. Ze hebben een verlichte levensovertuiging. De epicuristen houden de goden op afstand en willen de mensen juist bevrijden van hun angst voor het goddelijke. De stoïcijnen denken het goddelijke en het menselijke spiritueel ineen, met het oog op de heilige plicht om zich in te zetten voor de maatschappij. Er zijn dus agnosten, maar er zijn ook religieuze denkers. Er is dus alle ruimte voor een filosofische discussie. Maar waarom dan die woede van Paulus? Dat komt in zijn rede aan de orde (Hand. 17: 22-31).

Griekse tekstkeuze (vs 22-23)

Paulus' irritatie blijkt al meteen uit zijn tekstkeuze. De rede van Paulus is opgebouwd als een preek over een tekst. Hij kan het als Schriftgeleerde niet laten om over een tekst te preken. Hij kiest echter geen tekst uit de joodse Schrift, maar vindt die tekst ergens op straat. Dat kan dus ook. De tekst luidt: *Aan een onbekende god* (17: 23). Hij kiest deze tekst blijkbaar omdat het hem de gelegenheid geeft bij de kern van de discussie te komen. De filosofen zijn niet geïnteresseerd in de bekende goden. Die vinden ze zelfs een beetje gênant. Ze zoeken naar het *wezen* van wat je god kunt noemen. Dat *wezen* geeft zich niet direct te kennen en juist dat onbekende willen ze kennen. Het opschrift *Aan een onbekende god* grijpt Paulus dus aan om de begrippen aan de orde te kunnen stellen van het *Nieuwe*, het *Vreemde* en het *Onbekende*. Daar ligt voor hem de hartstocht van hun filosofie. Dat neemt hij als zijn thema.

Lucas had dit thema en die drie begrippen reeds voorbereid in het voorafgaande verslag van Paulus' ophoud in Athene. 1) De intellectuelen worden getypeerd als mensen die nergens anders tijd voor hebben dan voor iets 'nieuws' (vs 21) en die dan ook zeker kritisch willen reageren op de 'nieuwe leer' van deze joodse dilettant (vs 19). 2) Dat nieuwe is als zodanig het 'vreemde', dat wat van buiten komt en dat een fascinerende macht vertegenwoordigt. De nieuwe leer van Paulus introduceert 'vreemde goden' en 'vreemde zaken' (vs 18,19). 3) Dat nieuwe en vreemde is als zodanig het 'onbekende' en dat onbekende kan men zich alleen eigen maken door het te leren kennen. De intellectuelen in Athene geven aan, dat ze niet bekrompen zijn en dat ze die nieuwe leer en die vreemde zaken kunnen en willen 'kennen' (19, 20). Zo heeft Lucas de hoorder van zijn verhaal voorbereid op de functie van de begrippen, het *Nieuwe*, het *Vreemde*, het *Onbekende*. Het zegt iets over het verlangen van de onderzoekende hellenistische geest.

Op dat verlangen gaat Paulus in met zijn tekstkeuze en hij speelt er een spel mee voor de oren van zijn hoorders. De tekst – zegt hij – bevestigt wat jullie doen: het nieuwe en het vreemde vereren jullie als een god. Het is een macht die je aantrekt en die ook

¹ Hos. 8:5. Zie verder: Deut. 1:34; 9:19; 32:19, Zach. 10:3; Jes. 5:25; 47:6; Dan.11:11

vrees oproept. Je kent die macht niet, omdat het nu eenmaal op je af komt als iets vreemds en nieuws. Maar je wilt ondanks je vrees niets liever dan die macht leren kennen. Daar gaan jullie voor. En telkens als je iets nieuws hebt toegeëigd, komt er weer iets nieuws op je af. Zo blijven jullie in beweging naar nieuw land, op zoek naar vreemde fenomenen en begerig naar onbekende mogelijkheden. Dat is de macht die je griezelig vindt en die je toch onweerstaanbaar trekt. Dat is de onbekende god: de god van het onbekende! En het leren kennen van het onbekende, dat is jullie godsdienst. Dat is het wezen van al die indrukwekkende en aantrekkelijke iconen in jullie samenleving. En dat bepaalt de dynamiek van heel jullie cultuur, wetenschap, techniek, kunst en filosofie. Die god gaat zijn onbekende gang met jullie en trekt jullie onweerstaanbaar mee naar de toekomst, steeds weer grensoverschrijdend en zonder einde.

Wat gebeurt hier? Met zijn tekstkeuze spreekt Paulus de hellenistische samenleving aan op haar sterkste kant. Haar permanente, indrukwekkende, revolutionaire zoektocht naar vernieuwing. Haar weigering om bij het oude, vertrouwde en bekende te blijven. Haar verlangen naar voortdurende grensoverschrijding in wetenschap en techniek en kunst. Maar in zijn tekstkeuze spreekt ook zijn joodse irritatie jegens dit verlangen. Dat verlangen (hoe werelds het zich ook kan voordoen) typeert hij als een vorm van religie. Waarheen hun verlangen reikt, daar is hun God, het nieuwe, vreemde, onbekende. Zij beelden zich in dat het onbekende hun God is en geven daar al hun tijd en energie aan. Dat irriteert hem. Daarop spreekt hij hen aan. Vanaf de eerste zin zindert zijn woede: '...ik heb het hier helemaal bekeken: jullie zijn veel te religieus!' (vs 22). En dan moet zijn rede nog beginnen.

De weg van de kennis (vs 24-29)

De pointe van Paulus' rede is duidelijk. De God waarover hij wil spreken is óók nieuw, vreemd, onbekend, is anders, of zo je wilt: *Ganz Anders*. Maar deze God bepaalt ons bij de mens. De enige gelijkenis van dat nieuwe, vreemde en onbekende is de mens zelf, zoals God die aan het licht brengt en tot leven wekt. In Paulus' rede wordt niet nog eens een beeld van nog eens een God opgericht, maar wordt de mens opgewekt. God leert ons de nieuwe mens kennen. Dat is het punt dat hij wil maken.

Om bij dat punt te kunnen komen heeft hij drie stappen nodig:

I. Wat is het wezen van God? Met de epicuristen is hij het eens, dat een goddelijk wezen geen behoefte heeft aan onze goede diensten. Wij hoeven geen ruimte voor het bovenwereldse te maken, integendeel als er een goddelijk wezen is, dan maakt dat 'iets' ruimte voor ons en schenkt ons de wereld (vs 24-25).

II. Hij is het echter ook met de stoïcijnen eens, dat God méér is dan dat. Hij houdt de hele samenleving bijeen en bestuurt ieders leven. Dat ligt in zijn wezen en ieder van ons doet er goed aan zich daarvan bewust te zijn, want het bepaalt ons menselijk wezen (vs 26-27).

III. Dan trekt hij de lijn door naar de mens. Wat betekent dit voor ons? Wie zijn wij in het licht van God? Hij roept beiden, de epicuristen en de stoïcijnen, op om ernst te maken met hun eigen uitspraken. Wij hoeven ons geen beeld van God te maken, want wij

zelf zijn het beeld en de gelijkenis van God. Wij zelf zijn de bewegende beelden en levende gelijkenissen van God. Om dat te kunnen begrijpen moeten we ons afkeren van de beelden die wij maken. Dat zijn onze constructies, onze projecties, onze geïdealiseerde beelden van het nieuwe en vreemde en onbekende, waarvoor we goudgeld geven en waardoor we steeds meer van ons zelf vervreemden. Die projecties moeten we terugtrekken, hoezeer ze ons ook fascineren. We moeten bij ons zelf durven blijven, zoals we werkelijk zijn. Niet twaalf meter hoog, maar een meter tachtig. We moeten ons tot de orde laten roepen door de werkelijke mens, zoals God die wil (vs 28-29).

Je kunt je afvragen of het betoog zoals Lucas dat heeft weergegeven een gereconstrueerde redevoering is of een kunstig gevormd leerlicht. Hoe dat ook zij, het betoog bepaalt de hoorders bij fundamentele kennis van het wezen van God en mens. De denkweg bestaat uit drie stappen waarmee één beweging wordt gemaakt: de denkbeweging van het wezen van God náár het wezen van de mens. Maar als ik zeg dat het over het 'wezen' van God en mens gaat, is dat iets te grof geformuleerd. Als ik het vergrootglas op deze tekst leg, is er meer aan de hand.

God scheidt Adam naar zijn gelijkenis. Kathedraal van Amiens.
Foto: Anton Sinke

Paulus voegt zich weliswaar naar de filosofische gewoonte van die tijd om te spreken in termen van het 'zijn' van God en het 'zijn' van de mensen, maar hij *vervoegt* dat spreken naar de taal van de joodse Bijbel, waar over het 'zijn' van God en mensen gesproken wordt als een 'zijn in de daad'.

Over Gods wezen wordt (in I en II) gezegd, dat hij 'de Heer is van hemel en aarde', omdat hij 'de wereld...maakte'. Vervolgens horen we: 'hij is niet ver van één ieder van ons.', want 'hij maakte uit één elk volk van de mensheid.' Zo worden het wezen en het handelen van God op elkaar betrokken, met behulp van de werkwoorden 'zijn' (*huparchein*) en 'doen' (*poiein*). Hij is die hij is in het doen van zijn daden. Geen speculaties over een hoger of dieper wezen van God, dat zich aan alle activiteit onttrekt. Juist in Gods manier van doen leren we zijn wezen kennen. Het handelen van God wordt beschreven als een levenschenkende beweging, gericht op de aarde en de mensen. Hij geeft zijn mensen op aarde zijn adem, zodat ze levende wezens worden. Hij geeft hun de vrijheid om in gemeenschap met elkaar de hele aarde te bewonen. Hij regelt tijd en plaats voor hen, zodat ze werkelijk met elkaar kunnen omgaan en zodat ze werkelijk God kunnen ontmoeten. Zo in deze daden kennen wij God in zijn wezen.

Die daden nu zijn de daden waarin de mens leeft. Dat is de clou van het verhaal (in III). Gods daden bepalen het wezen van de mens. In die daden bewegen wij ons. Dat wil zeggen: wij zijn die we zijn, wanneer we meebewegen met deze daden van God. Dus, wanneer we zelf op onze menselijke wijze schenkend leven, elkaar niet de adem benemen, maar adem geven, met elkaar de aarde delen en met elkaar geschiedenis maken en steeds blijven zoeken naar die voedende bron van ons bestaan. Over het wezen van de mens wordt hoog opgegeven, namelijk dat wij 'in God...zijn' en 'van zijn geslacht zijn'. Wij leven door hem en gaan van hem uit. Het mag ons dan ook niet ontgaan dat er geen andere 'gelijkenis is van het goddelijke' dan de mens. Paulus citeert de dichter Aratus, maar je hoort hoe hij daardoorheen zinspeelt op Genesis waar de mens geschapen wordt als beeld en gelijkenis van God. Zo wordt uitbundig over het wezen van de mens gesproken met behulp van het werkwoord 'zijn' (waarbij in de grondtaal behalve het reeds genoteerde *huparchein* nu ook het bekendere *einai* wordt gebruikt). Het valt wel op dat er over het handelen van de mens iets voorzichtiger gesproken wordt, althans niet zoals bij God gebeurde in de directe samenhang van 'zijn' en 'doen'. Het menselijk handelen is in vergelijking met Gods handelen slechts een 'bewegen', een 'zoeken en tasten', een 'wonen' in begrensde tijden en plaatsen. Op z'n best is de mens een ambachtelijk, scheppend kunstenaar. Het werkwoord 'doen' (*poiein*) horen we dan ook alleen nog terug in de typeering van de mens als dichter (*poietes*). Zoals Aratus er

één is. Maar is Paulus met zijn kunstig opgebouwde rede ook niet een dichter? Als creatieve kunstenaars lijken zij nog het meest op God. Daarmee zijn we bij de pointe van deze rede. De onbekende God leert ons de mens op ongekende wijze kennen: steeds anders, steeds onverwachts verschijnend, creatief, levenwekkend, onderzoekend en zo de hele aarde bevolkend en bewonend. De nieuwe mens. Om eens een andere dichter te citeren: 'U hebt hem bijna een god gemaakt...' (Psalm 8, NBV).

De nieuwe mens (vs 30-31)

Het doel van de rede is bereikt. De kennisweg is uitgezet. Nu zal het erom gaan dat deze kennis van God en van de mensen wordt geaccepteerd en gebruikt. Het is nu tijd om de nieuwe mens werkelijk te leren kennen. Daartoe moeten de mensen zich bekeren van hun verering van de onbekende Goden en van het onbekende als God. Ze zullen zich moeten openstellen voor de kennis van de nieuwe mens. Het is tijd voor de definitieve Beeldenstorm, voor de ontmaskering van de drogbeelden die onze samenleving beheersen en verzieken. Het is tijd dat de mensen bewust worden van wie ze werkelijk zijn. Nu vallen de beslissingen. Precies op dat moment houdt Paulus echter in. Wat hij te zeggen had, heeft hij kunnen 'verkondigen' (*katangellein*, vs 23). Dat was een stukje theologie over het wezen van God en mens. Meer kon hij niet doen. Nu geeft hij het woord aan God. Het is aan God om 'aan te kondigen' (*parangellein*, vs 30), wat God alleen zelf zeggen kan. Paulus geeft aan het eind van zijn rede zijn irritatie en woede aan God terug. Alleen God kan de mensen bewustzijn schenken van de nieuwe mens. Dat moment kan geen prediker organiseren. Dat gebeurt op de tijd die God geeft, op zijn 'dag' (vs 31). Het criterium is de mens, zoals God die bedoeld heeft. De waarachtige mens, die werkelijk beeld en gelijkenis van God is. Die mens kan niet vanuit zich zelf ontstaan. De nieuwe mens moet worden opgewekt.